

WAT ALS...?

Een vroegmoderne denkoefening over de unie van de Gentse kapittels van Sint-Veerle en Sint-Baafs

Annelies Somers

1. De aanleiding: de beeldenstormen van de tweede helft van de 16de eeuw en hun gevolgen voor de Sint-Veerlekerk

De politiek-religieuze turbulenties die de tweede helft van de 16de eeuw kenmerkten, zorgden ervoor dat heel wat kerken en religieuze instellingen in de Nederlanden het zwaar te verduren kregen.¹ Ook de Gentse cultusplaatsen vielen bij herhaling ten prooi aan de woede van hervormingsgezinde menigten. Deze uitbarstingen van antikatholiek geweld zijn beter gekend als de beeldenstormen van 1566 en 1578-1579. Uit eigentijdse getuigenissen en verslagen komt als gevolg van deze gebeurtenissen een beeld van de stad naar voor dat zich nog het best laat samenvatten als een katholiek ruïnelandschap. Naast kloosters en parochiekerken bleven ook de twee Gentse kapittelkerken, de Sint-Baafskathedraal en de kerk van Sint-Veerle, niet gespaard van de woede van de brekers.² Zeker voor deze laatste instelling betekenden de aanslagen een beslissend moment in haar geschiedenis. Het verlies van goederen en inkomsten – een proces dat reeds in de 15de eeuw aanving – werd in de 16de eeuw aangevuld met infrastructurele problemen, waardoor het materiële degeneratieproces van de kerk in de aanloop naar de 17de eeuw in een stroomversnelling belandde.

¹ Zie hiervoor onder meer het recente themanummer van BMGN “Beeldenstorm 1566”.

² Zie hiervoor de getuigenissen van onder meer Marcus van Vaernewijck, kerkmeester van de Sint-Jacobskerk, Justus Billet, stadsambtenaar, advocaat Philips de Kempnaere en de broers Cornelis en Philips van Campene. M. Van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, I, p. 110, 156 en II, p. 140 e.v.; J. Billet, *Den gheestelijcken gheduerighen grooten calendrier*, 17de eeuw (Gent, Universiteitsbibliotheek, BIB.G.006179); Ph. Blommaert, *Vlaemsche kronijk, of dachregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 juli 1566 tot 15 juni 1585; onderhouden in 't Latijn door Ph. De Kempnare, overgezet door J.P. Van Male, pastor van Bovekerke, thans voor de eerste maal uitgegeven door Ph. B.*, Gent, 1839; F. De Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den 5en april 1571*, Gent, 1870.

In tegenstelling tot de ‘gewone’ parochiekerken in de stad beschikte Sint-Veerle niet over een significante gemeenschap van betrokken gelovigen waarop het een beroep kon doen in crisissituaties. Dit was bijvoorbeeld wel het geval in de Sint-Jacobskerk, waar de gelovigen in de maanden en jaren volgend op de beeldenstormen financiële en materiële bijstand verleenden en zo de mogelijkheid boden om het kerkgebouw relatief snel in ere te herstellen.³ De schade die bij herhaling aan de Sint-Veerlekerk was toegebracht, bleek te groot voor de financiële draagkracht van het kapittel. De kerk aan het Veerleplein was niet langer geschikt voor de diensten van het kanunnikencollege, waardoor een alternatief onderkomen diende te worden gevonden voor de liturgische vieringen waaronder het zingen van de getijden. De Gentse binnenstad bood hiervoor diverse mogelijkheden: Gent telde tijdens het laatste kwart van de 16de eeuw niet enkel zes parochiekerken, er waren ook een vijftiengestig kloosters te vinden, naast hospitalen en begijnhoven die eveneens over kerken of kapellen beschikten.⁴ Om een combinatie van redenen viel de keuze in 1585 op de Sint-Niklaaskerk, waarbij onder meer de geografische nabijheid en het potentieel van de Sint-Niklaasparochie voor de ‘herkatholicisering’ van de stad van belang waren.

Het onderhandelingsproces voor de overbrenging of translatie van het kapittel naar de parochiekerk aan de Korenmarkt vormt een interessante casus, maar toch bepaalt ze niet het onderwerp van deze bijdrage.⁵ Het uitgangspunt van deze bespreking is een alternatieve piste die werd overwogen en gedeeltelijk uitgewerkt, maar nooit effectief is bewandeld. We zullen ons meer bepaald concentreren op de hypothese ‘Wat als Sint-Veerle en Sint-Baafs waren verenigd?’.

2. Het onderwerp van de oefening: twee Gentse kapittels

Belangrijk in dit verhaal is de voorgeschiedenis van de beide Gentse kapittels en dus hun respectievelijke achtergrond. Kapittels waren colleges van kanunniken, verbonden aan een kapittelkerk, wier voornaamste taak bestond uit het lezen van missen en het zingen van de getijden die tot acht keer per dag plaatsvonden. In tegenstelling tot monniken waren hun leden, de kanunniken, seculiere geestelij-

³ M. Bauwens, A. Somers, “The Institutionel Nature of Parishes and the Restauration of the Church after Iconoclams. The Case of St James and St Pharahild in Ghent (1566-1614), *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XCIII, 3-4, te verschijnen en M. Bauwens, “Under Construction? The Catholic Community in Ghent after the Beeldenstorm”, *BMGN-Low Countries Historical Review*, CXXXI, 1, p. 81-98.

⁴ J. Decavele, J. Art, “Gand”, *Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Éclesiastiques*, XIX kol. 1005-1058.

⁵ Voor een bespreking hiervan, zie A. Somers, “*Amici nunc sicut et antea.*” *Een stedelijke parochiekerk en een prinselijk kapittel tussen kerk en wereld in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent. Sint-Niklaas en Sint-Veerle (1384-1614)*, UGent, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 2015.

ken en dus niet gebonden aan een gemeenschappelijke samenlevingsvorm en een kloosterregel, wat bij regulieren wel het geval was. Colleges van kanunniken verbonden aan een ‘gewone’ kapittelkerk worden aangeduid als collegiale kapittels, deze verbonden aan een bisschopskerk (of kathedraal) worden kathedrale kapittels genoemd.

In oorsprong deelden Sint-Veerle en Sint-Baafs een aantal gemeenschappelijke kenmerken: beide waren aanvankelijk collegiale kapittels, gesticht door de titelvoerende graaf van Vlaanderen. In het geval van Sint-Veerle ging het hoogstwaarschijnlijk om graaf Boudewijn IX (1194-1205), bij Sint-Baafs om keizer Karel V (1506-1555).⁶ Het Sint-Veerlekapittel werd begin 13de eeuw gesticht door toedoen van de toenmalige graaf, die de hofkapelanen verbonden aan zijn Gentse residentie (het Gravensteen) het statuut van geprebendeerde kanunniken verleende.⁷ Ongeveer op hetzelfde moment was werk gemaakt van een nieuwe Sint-Veerlekerk en ontstond de gelijknamige parochie. Ook het Sint-Baafskapittel was het resultaat van een transformatie. In 1536 vormde keizer Karel de monniken van de Sint-Baafsabdij door een statuutswijziging om tot seculiere kanunniken.⁸ In 1539 verlieten ze bovendien hun abdij om van de parochiekerk gewijd aan Sint-Jan hun kapittelkerk te maken, met als nieuwe patroonheilige Bavo. Het kersverse Sint-Baafskapittel was een stuk groter dan dit van Sint-Veerle: respectievelijk telden ze vierentwintig en twaalf kanunniken. Vanaf 1559 werd Sint-Baafs bovendien gepromoveerd tot een kathedraal kapittel. Dit was het resultaat van de bulle *Super Universas* waarmee paus Paulus IV (1555-1559) op 12 mei 1559 de bisdomsgrenzen in de Nederlanden hertekende. Voortaan zou Gent de hoofdplaats worden van een nieuw, gelijknamig bisdom. De Sint-Baafskerk kreeg de status van kathedraal en de kanunniken zouden voortaan het college rond de bisschop vormen. Ten tijde van de beeldenstormen en de Calvinistische Republiek (1577-1584) had de Sint-Veerlekerk het zoals hiervoor vermeld niet onder de markt. Ook de Sint-Baafskathedraal kreeg het hard te verduren, hoewel daar de nodige preventieve maatregelen waren getroffen. Deze vooruitzichtigheid leidde ertoe dat de belangrijkste kunstschaten van de kerk – waaronder het alom bekende Lam Gods van de gebroeders van Eyck – gevrijwaard ble-

⁶ Declercq G., “Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent”, *HMGOG NR*, XLIII, 1989, p. 101; J. Roegiers, “Sint-Baafs: abdij, kapittel, kathedraal (1536-1657)”, in B. Bouckaert, *De Sint-Baafskathedraal in Gent van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Amsterdam, 2000, p. 107-113.

⁷ Mogelijk gebeurde dit na lobbywerk van de kapelanen zelf, zie A. Somers, “*Amici nunc sicut et antea.*”, p. 110-114. Een prebende bestond uit een vast inkomen, gelinkt aan de beschikking over bepaalde goederen en/of rechten.

⁸ Het verzoek hiervoor ging initieel uit van de kloostergemeenschap zelf, in de persoon van abt Lucas Munich. J. Roegiers, “Sint-Baafs”, p. 107.

ven. Bovendien was de kerk volgens de beschrijving van tijdgenoot Marcus van Vaernewijck volop in renovatie, waardoor er simpelweg minder af te breken was.⁹

De financiële steun die Sint-Baafs in de nasleep van deze gebeurtenissen kon genieten (onder meer via de eigen leden of kanunniken) was aanzienlijk groter dan de hulp die Sint-Veerle te beurt viel.¹⁰ Een domein waarin het geleden leed in de beide kapittelkerken zich sterk reflecteerde, was dit van de muziekkuitvoering. Van de 14de tot de 16de eeuw waren het precies de collegiale kerken en hun respectieve kapittels die zich profileerden als vruchtbare voedingsbodem voor de luisterrijke muziekkuitvoering en meer in het bijzonder voor de ontwikkeling en bloei van de polyfonie. Dat de Gentse kapittels inzake het afgenomen niveau van hun muzikale activiteiten geen uitzondering vormden, bewijst de vaststelling van landvoogd Farnese die oordeelde dat de kapittelkerken in de Nederlanden aan het einde van de 16de eeuw “*[sont] fort depourvus de bons chantres à cause des troubles et des calamités du temps*”.

Een laatste punt waarop de beide kapittels gelijkenissen vertoonden, heeft betrekking tot de benoemingen. In het Sint-Baafskapittel beschikte de landvoogd over het bevestigingsrecht van de helft van de prebenden (twaalf), in Sint-Veerle over vijf van de twaalf (vanaf 1613 zouden dit er zes worden en in de loop van de 17de eeuw zeven). In beide instellingen had de hoogste vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag dus een behoorlijke vinger in de pap. Het inzetten van kerkelijke benoemingen als beloning voor bewezen diensten (bijvoorbeeld in de politieke of administratieve context) dat hierdoor in de hand kon worden gewerkt en de spreekwoordelijke koehandel in kerkelijke ambten waartoe dit aanleiding gaf, zijn welbekend.¹¹

Ondanks deze gelijkenissen bleven er enkele wezenlijke verschillen tussen beide kapittels bestaan: zowel qua omvang, status, uitstraling en vermogen speelden ze in een verschillende klasse. Als kathedraal college dat bovendien kon bogen op de rijke dotatie uit de erfenis van de Sint-Baafsabdij was het Sint-

⁹ M. Van Vaernewijck, *Van die beroerliche tijden*, II, p. 140 e.v.

¹⁰ Na de eerste aanval in 1566 was vooral de rol van proost Viglius van groot belang voor het herstel. Røegiers, “Sint-Baafs”, p. 120. In Sint-Baafs werd ook de boekhouding op orde gesteld van zodra de rust enigszins was weergekeerd. *Ibidem*, p. 127

¹¹ Tot de best gedocumenteerde voorbeelden uit de Zuidelijke Nederlanden behoren onder meer het Sint-Donatianskapittel in Brugge en het Sint-Goedelekapittel in Brussel. Zie hiervoor R. De Keyser, *Het Sint-Donatianskapittel te Brugge (1350-1450). Bijdrage tot de studie van de hogere geestelijkheid tijdens de late middeleeuwen*, KU Leuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 1972, H. Callewier, *De papen van Brugge. De seculiere clerus in een laatmiddeleeuwse wereldstad (1411-1477)*, Leuven, 2014 en B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen en grote kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele en Sint-Michiel te Brussel (1430-1559)”, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, XIII, 2010, p. 210-226.

Baafskapittel ontgensprekelijk een instelling van een zwaarder kaliber dan Sint-Veerle. De turbulente periode van de beeldenstormen en de Calvinistische Republiek had aan deze ongelijke verhouding niets gewijzigd, wel integendeel.

3. Een blauwdruk voor Sint-Veerle in Sint-Baafs

Onder de archiefdocumenten van het Sint-Veerlekapittel die in het Gentse Rijksarchief worden bewaard, bevinden zich meerdere dossiers waarin stukken zijn verzameld betreffende de translaties van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk. De eerste overbrenging van het kapittel in 1585 liep immers al na vijf jaar spaak, waarna het college van kanunniken de restanten van de voormalige kerk aan het Sint-Veerleplein – met de nodige ongemakken van dien – opnieuw in gebruik nam. Een tweede poging tot vereniging werd in 1614 ondernomen en zou standhouden tot 1782. In één van deze ‘translatiedossiers’ bevindt zich – naast tal van stukken in verband met praktische overeenkomsten die waren gesloten of conflicten die waren gerezen – een nota die een bijzondere denkoefening bevat. Het gaat om een ongedateerd papieren stuk, dat als het ware een concept vormt voor een project van unie van het Sint-Veerle- met het Sint-Baafskapittel. Uitgangspunt van het document zijn een reeks *dubia* die in vragen- en antwoordvorm worden behandeld, in totaal vijftien. Een auteur van het stuk is niet bekend, noch de precieze datering ervan. Het schrift en een aantal andere documenten uit het dossier doen vermoeden dat het document uit de 17de of misschien zelfs 18de eeuw dateert. De inhoud kan evenwel van vroegere datum zijn, aangezien er evenzeer archivalia van het einde van de 16de eeuw in de bundel zijn opgenomen. Het thema is in zekere zin tijdloos. Gezien de conflicten die er zowel tijdens de eerste translatie eind 16de eeuw, als in de 17de en 18de eeuw waren tussen de Sint-Niklaaskerk en het Sint-Veerlekapittel, is het uitwerken van een dergelijke oefening immers op verschillende tijdstippen plausibel. Dat het idee van een eventuele vereniging met het Sint-Baafskapittel zeker al in 1584-1585 speelde, weten we uit het dossier in verband met de eerste translatie naar de Sint-Niklaaskerk dat in het officialiteitsarchief van het aartsbisdom Mechelen wordt bewaard.¹² In dit verband werd door de verantwoordelijken van de Sint-Niklaaskerk immers geargumenteed waarom een overbrenging van Sint-Veerle naar Sint-Baafs beslist geen goede zaak zou zijn voor het eerstgenoemde kapittel. De *dubia* die we hier behandelen dateren nochtans zeker van

¹² In dit dossier bevindt zich een gelijkaardige, weliswaar niet “ingevulde” vragenlijst met betrekking tot de translatie naar de Sint-Niklaaskerk. Aartsbisshoppelijk Archief Mechelen, *Officialiteit*, nr. 1456.

nà 1585: in het stuk wordt immers verwezen naar het verblijf in de Sint-Niklaaskerk, dat op het moment van de redactie actueel moet zijn geweest. In elk geval is de inhoud van de nota interessant en revelerend voor de positie van de beide instellingen indien het daadwerkelijk tot een unie zou zijn gekomen. De behandelde *dubia* zijn *grosso modo* op te delen in drie categorieën, namelijk waardigheden en autonomie, de beschikbare financiële middelen en het gebruik van tijd en ruimte.

3.1. *Bepalingen in verband met de waardigheden van het Sint-Veerlekapittel en zijn autonomie*

Een eerste categorie van aandachtspunten heeft betrekking op de waardigheden van het kapittel – dit zijn de functies van proost en deken – en de mate van zelfbeschikking waartoe Sint-Veerle in de Sint-Baafskathedraal gerechtigd was.¹³ In geval van een unie tussen beide kapittels zullen de huidige proost en deken van Sint-Veerle tot aan hun dood hun rechten behouden inzake residentie en ontvangst van inkomsten.¹⁴ Beide dignitarissen mogen zich tot aan hun dood inlaten met onderhandelingen in verband met het goederenbezit van het kapittel en vergaderingen over dit onderwerp voorzitten. Na hun overlijden zullen de inkomsten die aan hun specifieke waardigheden zijn verbonden – en waar ze tot dan toe vrij over konden beschikken – bij de gemeenschappelijke opbrengsten voor de kanunniken worden gevoegd. Op de vraag of het kapittel nog als een autonoom orgaan zal kunnen ‘dienen’, luidt het antwoord dat het hen enkel ’s woendags is toegestaan bijeen te komen om te overleggen over hun inkomsten en goederen. Van het bespreken van andere onderwerpen kan geen sprake zijn. Zo is het hen eveneens verboden om statuten op te stellen die tegen de regels en gewoonten in de Sint-Baafskerk ingaan¹⁵.

¹³ De proost was in Sint-Veerle het officiële hoofd van het kapittel, die het college extern vertegenwoordigde en er over de jurisdictie beschikte. De dagelijkse en *de facto* leiding was in handen van de deken, die door en onder de kanunniken werd aangeduid. De proost beschikte tot 1613 niet over een eigen prebende (al waren er wel inkomsten verbonden aan deze waardigheid). De deken had bij zijn verkiezing al een prebende, waardoor de waardigheid niet aan één vaste prebende was gelinkt.

¹⁴ De residentieplicht werd vervat in regels over ofwel de minimale verplichte aanwezigheid, ofwel de maximaal toegestane afwezigheid.

¹⁵ Statuten zijn voorschriften die gelden als particuliere rechtsbronnen, omdat ze door individuele instellingen worden opgesteld voor het regelen van interne aangelegenheden. Zolang de bepalingen in statuten niet in strijd waren met algemene normen, was het kerkelijke colleges zoals kapittels toegestaan eigen statuten op te stellen. A. Somers, “Ad utilitatem et conservationem ipsius status et decorum. De statuten van het Gentse Sint-Veerlekapittel (1225-1782)”, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2015, CLXXXI, p. 35-36.

Onvermijdelijk rijst ook de vraag naar wie het kapittel zal leiden, eens de actuele proost en deken zijn overleden. Jaarlijks mogen ze uit hun midden een voorzitter aanduiden, die de bijeenkomsten zal leiden en de nieuwe kanunniken (van dit kleine college) in het bezit zal stellen van de goederen verbonden aan hun prebende bij hun toetreden tot het kapittel. Een volgend element dat aan bod komt, is het gezag van het Sint-Veerlekapittel in het bestuur van de kerk. De reactie hierop is dat Sint-Veerle er over geen enkel prerogatief zal kunnen beschikken, en dat de kanunniken de diensten, gebruiken en statuten van Sint-Baafs – zowel de huidige als de toekomstige – moeten aannemen. Bovendien zullen ze ook een eed moeten zweren. Het uitdoven van de waardigheden van proost en deken van Sint-Veerle zal gebeuren op gezag van de vorst en de bisschop. Eerstgenoemde ontvangt bovendien bijkomend het bevestigingsrecht van twee prebenden, zodat hij er in totaal over zes van de twaalf zal beschikken. De door hem benoemde kanunniken zullen aan de rechterkant plaatsnemen, zodat alle door de vorst benoemde kanunniken bijeen zitten (dus bij deze van Sint-Baafs).¹⁶

3.2. *Bepalingen in verband met de beschikbare financiële middelen*

Een tweede groep bepalingen die kan worden onderscheiden, betreft de inkomsten en middelen waarover het kapittel kan beschikken. Zo wordt het vrij beheer van bijvoorbeeld de uitgaven van de kerkfabriek, namelijk sommen bestemd voor het aankopen en onderhoud van licht (kaarsen), ornamenten, wijn en andere zaken die nodig zijn voor de vieringen, niet langer toegestaan. Om in deze onkosten in de Sint-Baafskerk te voorzien, wordt voorgesteld de middelen te gebruiken die nu worden aangewend voor de kerkfabriek en de bijdrage voor de muziekuivoering in de Sint-Niklaaskerk, en die zullen vrijkomen als de kanunniken van Sint-Veerle uit de parochiekerk wegtrekken.

Een ander aandachtspunt betreft de diensten die voor de overledenen werden gesticht en waar deze moeten worden gevierd. Er wordt bepaald dat ‘nieuwe’ stichtingen (dus recent, van na de translatie) worden bediend in de Sint-Baafskerk. Oude fundaties, die vroeger werden gesticht, worden daarentegen niet hernomen en de hieraan verbonden diensten niet langer uitgevoerd. Op de vraag welke rechten op het beheer en behoud van eigendommen van het Sint-Veerlekapittel moeten worden betaald, luidt het antwoord dat Sint-Veerle dezelfde

¹⁶ De som is hier evenwel niet correct: de vorst beschikte sinds de middeleeuwen al over vijf prebenden in het kapittel, een aantal dat in 1613 wijzigde naar zes en vóór 1630 naar zeven. G. Declercq, “Nieuwe inzichten”, p. 85-86.

rechten dient te betalen als deze die ten deel vallen aan de *members* van de Sint-Baafskathedraal.¹⁷ Ook aan de zogenoemde ‘lucratieven’ of opbrengsten zullen de kanunniken geen deel hebben. Wel zijn ze vrij om met de stadsmagistraat te onderhandelen over het behouden van hun vrijstelling op bier- en wijnaccijnzen.¹⁸

3.3. *Bepalingen in verband met de plaats van het kapittel en het ruimtegebruik*

Een laatste categorie van *dubia* betreft een aantal meer formele en ceremoniële, maar op het symbolische vlak niet onbelangrijke afspraken.

Zo is de plaats van de kanunniken in het koor en tijdens processies meteen na de kanunniken van Sint-Baafs, waarmee ze niet mogen worden verward. Ze zullen worden aangeduid als ‘kanunniken van Sint-Veerle in de kathedrale kerk’ of ‘kleine kanunniken’. Op de vraag of ze een kapittel of *corpus* zullen vormen samen met de kanunniken van Sint-Baafs, luidt het antwoord negatief. Evenmin zullen ze kunnen worden verkozen tot dignitaris van Sint-Baafs, zoals proost, deken of cantor (deze laatste was de dignitaris belast met het toezicht op de muziekkuitvoering). Ze behouden de prebende die ze op het ogenblik van de unie van beide kapitels bezaten. Eventueel kunnen ze kandideren voor de lagere functies (*officii*) van ceremoniemeester, *succentor* of sub-cantor, subthesaurier of hulpschatbewaarder en dergelijke. Qua uiterlijke kenmerken mogen ze hun eigen koorkledij blijven doordragen¹⁹. De diensten die ze verzorgen in het koor bestaan uit de kleine uren gedurende het hele jaar en op zon- en feestdagen. Ook assisteren ze bij de altaren tijdens diaconale en subdiaconale diensten, als diaken en subdiaken.

Een laatste vraag betreft ten slotte de kapelannen van Sint-Veerle en hun plaats in de kerk. Zij zullen plaatsnemen achter de kapelannen van het Sint-Baafskapittel en de vicarissen. Bovendien krijgen ze lagere stoelen toegewezen.

¹⁷ “Members” of leden zijn geaffiliëerde (deel)instellingen die zowel aan parochiekerken als aan kapittelkerken verbonden konden zijn. In kapittelkerken waren er *grosso modo* twee types te onderscheiden, namelijk de eerder parochiale *members* zoals de kerkfabriek of armendis, naast de *members* in functie van de muziekkuitvoering, zoals een *cotidiane* (priesterkoor) of koralen (koorknepen). A. Somers, *Amici nunc sicut et antea*, p. 137. Deze ondergeschiktheid vertaalde zich in financiële bijdragen.

¹⁸ Dergelijke belastingvrijstellingen op het tappen van bier en wijn in kapittelkelders werden traditioneel door stedelijke overheden aan kapitels verleend.

¹⁹ In de topografisch-historische atlas bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevinden zich enkele prenten van de 18de-eeuwse winter- en zomerkledij van de kanunniken van Sint-Baafs en Sint-Veerle. Algemeen Rijksarchief, Topografisch-Historische Atlas, nrs.1595 en 2865.

Afbeelding 1. Afbeelding van het winterhabijt van de kanunniken van Sint-Veerle, 18de eeuw (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Topografisch-historische atlas, nr. 2865, f° 20 r°).

4. Argumenten pro en contra

Uit het bovenstaande blijkt dat voor het Sint-Veerlekapittel slechts een rol op het tweede plan was weggelegd in geval van een vereniging met het Sint-Baafskapittel. De autonomie van de leden werd in sterke mate aan banden gelegd door het ondergeschikt maken van hun interne rechtsregels en het beperken van hun bevoegdheden tot het regelen van interne financiële aangelegenheden. Voor het bekleden van hogere waardigheden kwamen ze niet in aanmerking en hun plaats in de kathedraal was er letterlijk één van tweede rang.²⁰ Stichtingen die waren gedaan ten voordele van Sint-Veerle als onafhankelijk kapittel mochten niet worden hernomen. Enkel nieuwe fundaties, aan Sint-Veerle in de hoedanigheid van geaffilieerd lid (en dus ondergeschikte) van het Sint-Baafskapittel, kwamen in aanmerking voor uitvoering. In de praktijk werd van de kapittelheren van Sint-Veerle dus niet meer of niet minder dan contractbreuk verwacht ten aanzien van de gelovigen die in hun oorspronkelijke kerk missen hadden gesticht.²¹

De kanunniken mochten weliswaar hun eigen habijt behouden, maar in het licht van de overige bepalingen lijkt dit eerder een maatregel te zijn geweest die het onderscheid met de ‘echte’ kanunniken van Sint-Baafs duidelijk moest maken en die dus eveneens een symbolische functie had.

Naast het feit dat deze vaststellingen voor de Sint-Veerlecollegiale allicht geen bijster aantrekkelijk vooruitzicht boden, zijn er nog een aantal bijkomende zaken aan te wijzen die aangeven waarom een dergelijk voorstel uiterst gevoelig lag.

In theorie had een samenvoeging van beide kapitels immers een pragmatische oplossing kunnen bieden voor een in eerste instantie praktisch en infrastructuur-reel probleem. Bovendien beantwoordde een dergelijke ingreep perfect aan de post-reformatorische tijdsgeest, waarin Sint-Veerle binnen het Gentse kader – grof gesteld – als een redundante instelling kon worden beschouwd. In een bredere context was het Sint-Veerlekapittel bovendien niet het enige kanunniken-college dat onderhevig was aan wijzigingen op het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw. Hoewel het onderzoek naar de laat 16de-eeuwse en vroeg 17de-

²⁰ Over het ruimtegebruik in kapittelkerken en de betekenis hiervan is vooralsnog weinig onderzoek verricht. Recent opteerde Angela Glover voor een antropologische aanpak in haar onderzoek naar vroegmoderne koorstallen, waarin ze onder meer gegevens uit Leuven en Doornik onder de loep neemt. A. Glover, *Framing Sacred Space: The Early Modern Choir Stall*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Toronto, 2015.

²¹ Tot de fundaties in Sint-Veerle behoorden ook de stichtingen van de *cotidiane* en de koralen door Jan en Simon de Mirabello, die er van zeer groot belang waren voor de muziekuivoering. Zie B. Bouckaert, E. Schreurs, “Bijdragen tot de studie van het muziekleven in de Sint-Veerlekerk te Gent (14de-16de eeuw). De fundatie van Simon de Mirabello (ca. 1280-1346). Deel I”, *Musica Antiqua*, XII, 1995, p. 154-163 en B. Bouckaert, E. Schreurs, “Bijdragen tot de studie van het muziekleven in de Sint-Veerlekerk te Gent (14de-16de eeuw). Het koraalwezen. Deel II”, *Musica Antiqua*, XIII, 1996, p. 58-68.

eeuwse seculiere kapittels tot nu toe eerder beperkt bleef, kan worden aangenomen dat materiële moeilijkheden en een verarming van de prebenden algemeen voorkomende problemen waren waaraan de kapittels het hoofd moesten zien te bieden. De op politiek-religieus vlak woelige tweede helft van de 16de eeuw en de reorganisatie van de kerkelijke structuren hadden duidelijk sporen nagelaten bij de seculiere kapittels. Niet alleen werden ze geconfronteerd met budgettaire krapte, ook op het institutionele plan drongen zich wijzigingen op. Met de invoer van de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden traden immers strengere regels in voege voor de tot dan toe relatief eigengereide seculiere kapittels.²² Naast de meer klassieke eis tot een aangepaste levenswandel van de clerus, kwam onder meer ook hun exemptie of vrijstelling ten aanzien van de bisschoppelijke jurisdictie in het vizier. Een dergelijke combinatie van factoren – financiële en infrastructurele noodzaak enerzijds en een aangepast normatief kader anderzijds – zorgde ervoor dat meerdere instellingen zich genoodzaakt zagen een meer generationaliseerde organisatiestructuur aan te nemen om hun voortbestaan gegarandeerd te zien. Mogelijke ingrepen waren bijvoorbeeld het beperken van het aantal prebenden, waardoor deze in waarde stegen en er ook betere – stabielere – kandidaten konden worden aangetrokken. Dit was bijvoorbeeld het geval in de kapittels van Sint-Salvator in Brugge en in Harelbeke en Onze-Lieve-Vrouw in Kortrijk.²³ Dat het (al dan niet tijdelijk) overbrengen of samenvoegen van kapittels geen uitzonderlijke maatregel was, bewijzen voorbeelden zoals dit van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Mesen dat werd samengevoegd met het benedictinessenklooster aldaar. De bestaande samenwerking tussen kapittel en klooster (die terzelfdertijd werden gesticht in de 11de eeuw) bij het uitvoeren van de diensten, werd hierbij geïnstitutionaliseerd. Het Harelbeekse Sint-Salvatorkapittel werd tijdelijk ondergebracht in het nabijgelegen Kortrijk, terwijl er een plan werd voorbereid om het permanent over te brengen naar de Onze-Lieve-Vrouwecollegiale in Dendermonde. Dit laatste voornemen bleef echter in de conceptfase steken en werd – wellicht omwille van de niet geringe fysieke afstand tussen de twee locaties – nooit ten uitvoer gebracht.²⁴

²² A. Somers, "Making a Virtue out of Necessity? The Chapter of St Pharahild in Ghent and its Attitude towards the Decrees of the Council of Trent", in W. François, V. Soen, D. Vanysacker (eds.), *Church, Censorship & Reform in the Early Modern Habsburg Netherlands*, Turnhout, 2016 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, 101), te verschijnen. Een mooie illustratie van een dergelijke machtsstrijd tussen bisschop en kapittel vormt de casus van de Mechelse aartsbisschop Matthias Hovius en het Diestse Sint-Sulpitiuskapittel. Zie E. Put, C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Matthias Hovius (1542-1620)*, Leuven, 2002, p. 191 e.v.

²³ A. Pasture, "Les chapitres séculiers pendant le règne des archiducs (1596-1633)", *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome*, VI, 1926 p. 52-54.

²⁴ A. Pasture "Les chapitres", p. 25, 52-61.

Het idee voor een translatie van Sint-Veerle naar een andere instelling was met andere woorden geen alleenstaand geval. Meer zelfs, vanuit louter economisch standpunt was het een vrij eenvoudige en dus verdedigbare oefening, waarbij het volstond om een bijkomend kanunnikencollege aan de kathedraal te verbinden, gelijkaardig aan de colleges van ‘grote’ en ‘kleine’ kanunniken van bijvoorbeeld het Sint-Goedelekapittel te Brussel. Dergelijke dubbele kanunnikencolleges hadden – daar waar ze bewust werden gesticht – tot doel het absentisme van de kanunniken van de eerste fundatie (de ‘grote’ kanunniken) te compenseren. In de 16de en 17de eeuw werden de kapittels van Antwerpen (Onze-Lieve-Vrouw) en Kamerijk (idem) uitgebreid met een dergelijk college van kleine kanunniken of vicarissen. In Brugge (Sint-Donatiaan), Brussel (Sint-Goedele) en Veurne (Sint-Walburga) bestonden ze reeds sinds de middeleeuwen.²⁵ Sint-Baafs beschikte al van bij de omvorming van de voormalige monnikengemeenschap tot een seculier kapittel in 1536 over een groep geestelijken van de ‘tweede fundatie’. Traditioneel hadden ‘kleine’ kanunniken geen beslissingsrecht en kwamen ze qua rang en fysieke plaats in de kerk na de kanunniken van de eerste stichting. Hun taak beperkte zich bij wijze van spreken tot het halen van de liturgische doelstellingen van de kapittelkerk.²⁶ De hier gegeven omschrijving komt exact overeen met de bepalingen die in verband met de rol van Sint-Veerle in Sint-Baafs werden genoteerd. Aangezien het document ongedateerd is, valt voorlopig niet af te leiden of de opname Sint-Veerle op termijn als een vervanging van de bestaande vicarissen werd voorzien of als een soort nieuwe injectie van personeel en financiën in dit systeem moest dienen.²⁷

Daarnaast zijn nog een aantal dieperliggende, meer symbolische redenen aan te halen waarom het voorstel niet werd uitgevoerd of op zijn minst delicaat was. Van oudsher bestond er immers een ietwat dubbelzinnige verhouding tussen de beide instellingen. De wortels hiervoor gaan terug tot de tijd van de stichting van het Sint-Veerlekapittel, dat zijn naam ontleende aan de relieken van de heilige Veerle. De overblijfselen van deze heilige waren door de religieuzen van Sint-Baafs aan de burchtkapel geschonken in de 10de eeuw. Als blijk van erkenning hiervoor, dienden de kanunniken jaarlijks deel te nemen aan de Kruisdagenprocessie naar de abdij. Op 23 april 1539 gaf Karel V het bevel tot dagvaarding van het Sint-Veerlekapittel om te verschijnen voor de Raad van Vlaanderen in de

²⁵ E. Schreurs, “Kathedralen en collegiale kerken”, p. 143-144.

²⁶ B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen”, p. 212.

²⁷ Bovendien is Sint-Baafskapittel als instelling tot nu toe slechts beperkt onderzocht voor wat de 17de en 18de eeuw betreft. B. Bouckaert, “Het muziekleven in de Gentse abdijen tussen en 1500 en 1797”, in G. Declercq, *Ganda en Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 168-170.

context van een geschil over deze processie. Dit geschiedde na een klacht van het Sint-Baafskapittel, omdat de kapittelheren van Sint-Veerle in 1538 hadden geweigerd deel te nemen aan de *dies rogationibus* of Kruisdagen, waartoe ze nochtans van oudsher verplicht waren. Niet alleen hadden de kanunniken verzuimd zich naar de Sint-Baafsabdij te begeven, bovendien hadden ze hun eigen poorten gesloten gehouden toen de kapittelheren van Sint-Baafs in processie naar de Sint-Veerlekerk trokken.²⁸ De omvorming van de abdij tot een kapittel lijkt een keerpunt te zijn geweest: zolang Sint-Baafs een abdij was, hadden de kanunniken van Sint-Veerle immers trouw aan de verplichtingen van de Kruisdagenceremonie voldaan. Vanaf het ogenblik echter dat Sint-Baafs in hun spreekwoordelijke institutionele vaarwater kwam, lijkt er sprake te zijn geweest van oplopende spanningen. Twee elementen zijn daarbij van belang, namelijk het feit dat Sint-Veerle zich tot dan het enige kapittel in de stad kon noemen, maar bovenal dat het zich binnen Gent exclusief kon beroepen op de landvorst als patroon. Niet alleen was dit in 1536 gewijzigd, bovendien bleek dat de voorkeur van Karel V ook nog eens uitging naar het nieuwe kapittel, waarbij hij met geen woord repte over zijn status van patroon van Sint-Veerle. Al in 1536 had Karel immers nagelaten Sint-Veerle te vermelden, toen hij argumenteerde dat hij de stad met de omvorming van Sint-Baafs en de translatie naar Sint-Jan “een vooraanstaande kapittelkerk wilde geven”.²⁹ Op dat ogenblik beschikte hij over het begevingrecht van vijf prebenden in Sint-Veerle, terwijl hij pas in 1541 een gelijkaardig recht zou claimen in Sint-Baafs.³⁰

Een ander terrein waarop de spanning tussen de beide Gentse kapittels tot uiting kwam, was dit van de provinciale concilies die na de proclamatie en aanvaarding van de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden in 1565 werden georganiseerd. De eerste concilies vonden plaats in de kerkprovincie Mechelen – waartoe Gent sinds 1559 behoorde – en wel in 1570, 1574 en 1607. De tussenkomsten namens het Sint-Veerlekapittel waren weinig talrijk en beperkten zich tot één registratie uit 1607. Hieruit blijkt dat de aandacht van het kapittel vooral uitging naar het voorrangrecht ten aanzien van Sint-Baafs, een kwestie die in het licht van het kerkelijke herstel dat in deze periode volop werd nagestreefd allerminst prioritair moet zijn geweest.³¹ Andermaal kan worden gewezen op het verschillend gewicht van beide instellingen. Als kathedraal kapit-

²⁸ M. Gysseling, “Uit de vroege geschiedenis van Gent en de Oost-Oudburg”, *Heemkundige Kring de Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXII, 1986, p. 50-52.

²⁹ RAG, SBB, serie K, nr. 10520.

³⁰ J. Roegiers, “Sint-Baafsabdij”, p. 113.

³¹ P. F. X. De Ram, *Synodicon*, I, p. 132, 237, 273 et seq., 406.; *Ibidem*, IV, p. 101, 107.

tel en zetel van het bisdom Gent was de rol van Sint-Baafs op dergelijke bijeenkomsten niet alleen groter, ook in de concrete ‘vertaling’ van de beslissingen naar de praktijk had het als rechtstreeks college rond de bisschop een grotere invloed.

Afbeelding 2. Arend Van Wijnendaele, Uitzicht van de Sint-Veerlekerk vóór de Beeldenstorm (Stadsarchief Gent, Album Arend van Wijnendaele).

5. Tot slot

Het feit dat het concept van unie voor Sint-Baafs en Sint-Veerle nooit in de praktijk werd gebracht, is op zich eigenlijk niet zo belangrijk noch verwonderlijk. Het voorstel in zijn overgeleverde vorm is immers zeer ruw en weinig verfijnd of gedetailleerd uitgewerkt, waardoor het bezwaarlijk als meer dan een kladversie of een denkoefening kan worden beschouwd. Het beperkt zich tot

algemeenheden en zou in zijn beknoptheid als niet meer dan een oneerbaar voorstel voor Sint-Veerle kunnen worden afgedaan. Aangezien het stuk niet kan worden toegeschreven aan een bepaalde auteur, blijft ook de mogelijkheid open dat het om een intern document van Sint-Veerle gaat. Het scherpstellen van de tegenstelling tussen de twee instellingen bij een eventuele samenvoeging en het doemscenario dat Sint-Veerle in dat geval onvermijdelijk tot een tweederangpositie zou worden herleid, kan ook als een retorische tactiek hebben gediend: het moest eventuele voorstanders van een dergelijke unie binnen Sint-Veerle ontmoedigen. Het stuk kan dus evenzeer een interne, eerder polemisch bedoelde concepttekst zijn. Ondanks het feit dat het voorstel erg ongepolijst en bovendien ongedateerd is, biedt het een interessante inkijk in de machtsverhoudingen tussen beide kapittels vanaf het einde van de 16de eeuw. Zelfs indien de inhoud uit de pen van een kanunnik van Sint-Veerle zou zijn gevloeid, moet deze zich goed bewust zijn geweest van het verschillend gewicht van beide instellingen. In een breder kader zou deze denkoefening kunnen dienen als illustratie voor het belang van de ‘nieuwe’ kathedrale kapittels bij de in 1559 opgerichte bisdommen.³²

Het Sint-Veerlekapittel lijkt het in de nasleep van de beeldenstormen immers niet alleen op materieel vlak moeilijk te hebben gehad. Het moest zich evenzeer in toenemende mate verantwoorden voor zijn voortbestaan als seculier kanunnikencollege in een stad waarin een relatief nieuw en vermogend kathedraal kapittel het hart van de bisschoppelijke administratie vormde.³³ Dit laatste vormde bij uitstek het centrum waarin de krachtlijnen van de te voeren bisschoppelijke politiek van katholiek herstel werden uitgetekend. Niet alleen maakte dit de spreekwoordelijke maatschappelijke relevantie van Sint-Baafs in de post-reformatoische context groter, ook de macht die dit aan de leden van het kathedraal college verleende (zowel individueel als in groep), was onvergelijkbaar. Een eventuele samenvoeging van de beide kapittels kon bijgevolg quasi niet anders dan een ongelijke *deal* worden voor Sint-Veerle. Niet enkel kon het zowel numeriek als materieel niet tippen aan Sint-Baafs, ook in aanzien had het aan het kathedrale kapittel weinig buitengewoons toe te voegen. Desondanks is het Sint-Veerlekapittel nooit op dit of een gelijkaardig voorstel van unie ingegaan. De redenen hiervoor hoeven niet al te ver worden gezocht: de voorwaarden waren té reducerend voor Sint-Veerle en daardoor simpelweg niet aanvaardbaar. Wellicht heeft vooral het feit dat er alternatieven waren – hier met name het verblijf in een

³² Andere voorbeelden zijn Sint-Donatiaan in Brugge, Onze-Lieve-Vrouw in Antwerpen en Sint-Maarten in Ieper, die reeds langer bestonden en werden opgewaardeerd tot kathedrale kapittels.

³³ A. Somers, “A post-reformatoitional contradiction? The Chapter of St. Pharahild in Ghent at the Turn of the XVIth Century”, *Journal of Early Modern Christianity*, 1, 2014, p. 1-28.

‘gewone’ parochiekerk – ervoor gezorgd dat het voorstel nooit werd uitgevoerd. Een overbrenging naar de Sint-Baafskathedraal zou het einde hebben betekend van de autonomie en het aanzien van Sint-Veerle als (prinselijk) kapittel en de kanunniken hebben herleid tot geestelijken van tweede rang. In een parochiekerk als deze van Sint-Niklaas kon de Sint-Veerlecollegiale zich niet alleen nadrukkelijker (blijven) beroepen op zijn status, maar bovendien ook beklemtonen dat het door zijn aanwezigheid meer waardigheid verschaftte aan de parochie en zo de uitstraling ervan vergrootte. Bij dit alles mag immers niet worden vergeten dat kapittels in oorsprong instellingen waren waarvan symboliek en decorum, vertaald in zo luisterrijk mogelijk opgedragen diensten, de bestaansreden vormden.

Tot slot van deze bespreking willen we nog een tweetal zaken onder de aandacht brengen. Zo blijkt er tot nu toe relatief weinig onderzoek te zijn gevoerd naar het fenomeen van de ‘kleine kanunniken’. Vooral de kanunniken van de zogenoemde ‘eerste fundaties’ gingen met de aandacht lopen en dan voornamelijk voor wat de (laat-)middeleeuwse periode betreft.³⁴ Algemeen gesproken blijven de vroegmoderne kapittels in hun totaliteit voor het gebied van de Zuidelijke Nederlanden ietwat onderbelicht. Verder onderzoek in beide domeinen zou ongetwijfeld tot nieuwe inzichten kunnen leiden over de maatregelen die werden getroffen in de nasleep van het religieuze oproer, hetzij uit noodzaak, hetzij in toepassing van de Tridentijnse decreten.

Verder ontbreekt tot dusver een repertorium van kapittels in Vlaanderen en Brabant tot het einde van het ancien régime.³⁵ Een dergelijk instrument zou voor het kapittelonderzoek in het algemeen, maar ook voor het identificeren van gelijkaardige ‘oefeningen’ en de studie van de institutionele geschiedenis van de vroegmoderne kapittels een niet onaanzienlijke meerwaarde kunnen betekenen.

³⁴ Zie onder meer B. Van Hofstraeten, “De dignitarissen”.

³⁵ Een deel van de kapittels wordt beschreven in de database “Base des collégiales de France (816-1563)” van het LAMOP, waarin de kapittels in de Franse bisdommen zijn opgenomen en bijgevolg de kapittels gelegen in de aartsbisdommen, Reims, Kamerijk en Terwaan zijn opgenomen. Zie <http://lamop.univ-paris1.fr/collegiales/base/introMethodologique.html> zoals geraadpleegd op 30 mei 2016. Voor het bisdom Utrecht bestaat een dergelijk repertorium wel, al hielden veel kapittels daar na de protestantse reformatie op te bestaan: J. Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Hilversum, 2014.